

DELTA GEOTIZIMLARIDAGI YER USTI SUV OQIMLARINING STRUKTURASIGA RELYEF SHAKLLARINING TA’SIRI

Urazbayev Abdukarim Kendirbayevich
g.f.d. professor CHDPU Geografiya kafedrası
E-mail: a.urazbayev@cspi.uz

Amudaryo hozirgi deltasi relyef plastikasi kartasi asosida ajratilgan to‘qqizta kichik deltalar va oltita kollektor havzalaridagi yer usti suv oqimlarining yo‘nalishi o‘z navbatida obyektlarning ichki strukturasi tashkil etuvchi relyefning elementlari (balandliklar va pastliklar) bilan bog‘liqdir.

S.D.Muraveyskiy ilk bor landshaftlarning hosil bo‘lishida yer usti suv oqimlarining rolini nazariy asoslab berdi. Delta taraqqiyotida hosil bo‘lgan kichik deltalar “daraxtsimon” strukturaga ega bo‘lib, bu struktura hozirgi vaqtda sug‘orilmaydigan hududlardagi yer usti suv oqimlarining strukturasi belgilab beradi. Sug‘oriladigan hududlarda kollektor havzalari mavjud bo‘lib, ulardagi yer usti suv oqimlarining strukturasi o‘ziga xosdir [1].

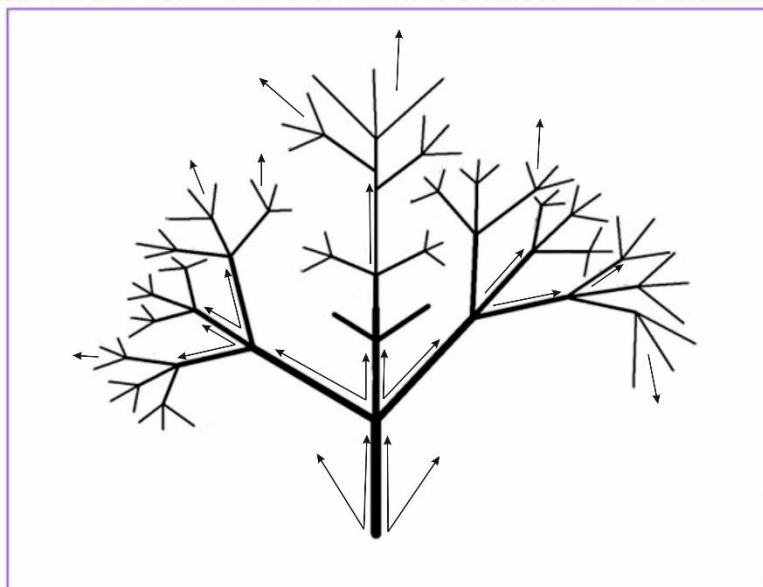
Amudaryo hozirgi deltasining sug‘oriladigan va sug‘orilmaydigan hududlaridagi yer usti suv oqimlari o‘zlarining strukturalari bo‘yicha bir-biridan keskin farq qiladi. Shu sababli ularni ikki guruhga ajratdik: 1. Daraxtsimon struktura (rasm 1); 2. Havzaviy struktura (rasm 2).

Rasmlardan ko‘rinib turibdiki, yer usti suv oqimlarining yo‘nalishini belgilab berishda relyefning balandlik elementi asosiy rol o‘ynaydi. Ana shuning uchun ham yirik masshtabli (1:25 000) relyef plastikasi kartalari deltadagi yer usti suv oqimlarining strukturasi tadqiq qilishda asosiy manba bo‘lib hisoblanadi.

Yer usti suv oqimlarining “daraxtsimon” va “havzaviy” strukturalari landshaftlarning geokimyoviy rejimini tadqiq qilishda asosiy omildir. Ana shuning uchun ham yer usti suv oqimlarining “daraxtsimon” va “havzaviy” strukturalarini tadqiq qilishning nazariy ahamiyati quyidagilardan iborat:

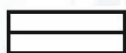
“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

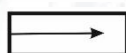

Rasm 1. Ideallashtirilgan kichik deltadagi yer usti suv oqimlarining “daraxtsimon” strukturasi

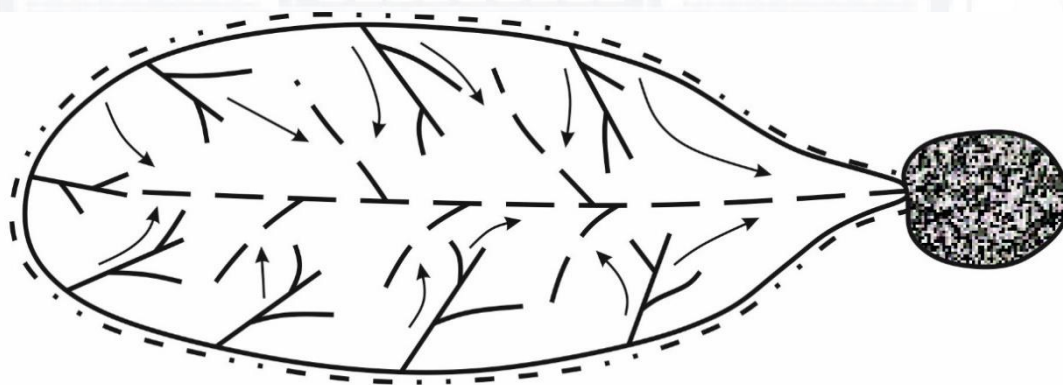
Shartli belgilar:

- r balandlik elementi

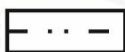

- yer usti suv oqimining yo’nalishlari

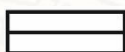

Rasm 1. Ideallashtirilgan kollektor havzasidagi yer usti suv oqimlarining “Havzaviy” strukturasi

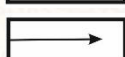
Shartli belgilar:

- havza chegarasi

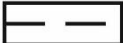
- rel’yefning balandlik elementi

- yer usti suv oqimi

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

 - kollektor

 - ko'l

1. Har bir kichik deltalardagi yer usti suv oqimlarining “daraxtsimon” strukturasi relyefning elementlari (balandlik va pastliklar) bilan aloqadorlikda bo‘lib, balandlik va pastliklarning maydoniga bog‘liq holda meliorativ sharoitning har xil bo‘lishida yer usti suv oqimi asosiy omildir;

2. Har xil suv-tuz rejimidagi landshaftlarning (gidromorf, yarim gidromorf, avtomorf) hosil bo‘lishida grunt suvlarining chuqurligi qanday rol o‘ynasa, shu bilan birgalikda landshaftlardagi tuzlarning dinamikasida va migratsiyasida yer usti suv oqimi ham shunday rol o‘ynaydi;

3. Kollektor havzasidagi yer usti suv oqimining “havzaviy” strukturasi avvalambor obyektidagi geokimyoviy landshaftning elementlariga bog‘liq bo‘lib, ular asosan elyuvial elementar landshaftidan superakval elementar landshafti tomon harakat qiladi, ya’ni huddi shu yo‘nalishda landshaftlarning geokimyoviy rejimi tartibli o‘zgaradi;

4. Yer usti suv oqimlarining strukturasi bir tomondan kichik deltalarning strukturaviy yaxlitligiga bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan esa kollektor havzalarining funksional yaxlitligiga bog‘liqdir;

5. Daryo va kollektor havzalarining tabiiy resurslaridan oqilona foydalanishda havzaviy konsepsiyaning qo‘llanilishi o‘z navbatida yer usti suv oqimlarining strukturasi haqida nazariy bilimga ega bo‘lishni taqozo qiladi, ya’ni yer usti suv oqimlarining yo‘nalishi havzalardagi tabiat komponentlariga va ularning sifat ko‘rsatkichlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir etadi.

Boshqacha so‘z bilan aytganda, relyef strukturasi yeri usti suv oqimlarining strukturasi ta’sirini tadqiq qilish natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin:

1. Delta sharoitida yer usti suv oqimlarining faoliyati natijasida hosil bo‘lgan kichik deltalarning hozirgi vaqtda obyektlardagi yer usti suv oqimlarining “daraxtsimon” strukturasi hosil qiladi.

2. Kollektor havzalaridagi kichik deltalarning bir-biri bilan o‘zaro aloqadorligiga sabab bo‘luvchi yer usti suv oqimlari “havzaviy” strukturani belgilab beradi.

3. Kichik deltalarda yer usti suv oqimi o‘zan bo‘yi balandliklaridan ikki yonidagi superakval elementar landshafti tomon harakat qilganligi sababli, xuddi shu yo‘nalishda tuproqlarning meliorativ holati va mexanik tarkibi, grunt suvlarining kimyoviy darajasi hamda landshaftlarning geokimyoviy rejimi

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

tizimli o‘zgaradi.

4. Kollektor havzalarida yer usti suv oqimi havza chegarasidan kollektor o‘zani o‘tgan tomon harakat qiladi va xuddi shu yo‘nalishda tabiat komponentlarining sifati o‘zgaradi.

5. Amudaryo hozirgi deltasi sug‘orilmaydigan hududlaridagi yer usti suv oqimlarining “daraxtsimon” strukturasi va sug‘oriladigan hududlaridagi “havzaviy” struktura O‘rta Osiyodagi barcha delta geotizimlariga xos bo‘lgan umumiy geografik strukturadir.

6. Delta sharoitida mavjud bo‘lgan bu ikki yer usti suv oqimlari strukturasi hosil bo‘lishida asosiy omil relyef plastikasidir. Yer usti suv oqimlarining strukturasi doimo relyef bilan suv oqimlarining munosabatini talab qilganligi sababli, ularning strukturasi relyefning shakli to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir etadi.

Adabiyotlar:

1. Муравейский С.Д. Роль географических факторов в формировании географических комплексов. // Вопросы географии, - М.: Мысль, 1948. - Сб. 9. - С. 95-110.
2. Уразбаев А.К. Явление функциональной целостности орошаемых территорий дельтовых геосистем. // ДАН РУз. - 1997. №10. - С.31-33.